

הקולנוע הישראלי בתחילת המאה העשרים ואחת: סתירות בפרקטיקה הדתית הספרדית-מזרחית המסורתית, בהיררכיות הקהילתיות ובחיי המשפחה

איבון קוזלובסקי גולן

הבניית זהות או איבוד לדעת

אחד המאפיינים הבולטים ביותר של עולים יהודים ממדינות ערב וממדינות מוסלמיות אחרות הוא המסורתיות הדתית, שהיא שילוב של פרקטיקות חילוניות ודתיות המבוססות על פרשנות אישית או קהילתית גמישה למעורבות ההלכה היהודית בחיי היום-יום.¹ לכל קהילה ספרדית-מזרחית יש מנהגים ומסורות שמקורם בימי גלות בבל.² אורח החיים המסורתי בא לידי ביטוי בקשר העמוק של היהודים הספרדים-מזרחים אל שתי וריאציות תרבותיות חופפות. הווריאציה הראשונה כוללת את המסורתיות התרבותית והחברתית במקומות מוצאם, האווירה, אורח החיים והמנהגים המקומיים, השפה (שפות ילידיות וגם קולוניאליות) והניב היהודי המיוחד לכל אזור.³ השפעות אלה חדרו לחיי היהודים ואמצו על ידם בדרכים שונות. הווריאציה השנייה היא המעמד המיוחד שממנו נהנו תחת שלטון המעצמות הקולוניאליות בצפון אפריקה, עיראק וסוריה, שאפשר להם לנוע בחופשיות בין התרבות המערבית, שפתה ומנהגיה, ובין זו של המקומיים הילידים. ולא רק זאת, בזכות גמישותם המנטלית וסובלנותם הם הצליחו להיטמע בחברה המקומית בלי למשוך תשומת לב יתרה.⁴

אליהו כ"ץ תיאר במאמרו "שתי דילמות של זהות דתית ופרקטיקה בקרב יהודים ישראלים", שני מחקרים שנערכו בקרב כ-3,000 נבדקים: הראשון ב-1991, והשני כמעט עשור לאחר מכן, ב-1999.⁵ כ"ץ בחן אם יש בסיס אמפירי ל"אפיון יהודי ישראל כמקוטבים בין מיעוט דתי לרוב חילוני" בתקופה שבין תחילתו של העשור לסופו. אף על פי שהמחקר לא עסק במפורש בפוליטיקה, היה ברור שהדת והרקע האתני (גל של דתיות מוגברת, המכונה "חזרה" למסורות ישראל) חרגו אל מעבר לביטויים סוציולוגיים, עלו על גדותיהם בתחום הפוליטי וחדרו למערכת הפוליטית הישראלית.

מחקרו של כ"ץ מצא פער בין דתיות (אורח חיים דתי) ובין קיום מסורות דתיות (מסורתיות) בפרקטיקה של שתי אוכלוסיות: יהודים ספרדים-מזרחים, מסורתיים ודתיים (בעיקר אשכנזים).⁶ ב-1991 כ-17 אחוז מהם הגדירו את עצמם דתיים (כולל "חרדים"), 35 אחוז כמסורתיים ו-48 אחוז הצהירו שאינם דתיים. נתוני 1999 הדגימו נטייה מקוטבת

* המאמר מוקדש לאליהו כ"ץ (21 במאי 1926 – 31 בדצמבר 2021).

יותר: הקבוצות "חרדים" ו"יהודים לא דתיים" גדלו מעט על חשבון הקבוצה האמצעית, ה"מסורתית" (בעיקר מרקע ספרדי-מזרחי), שהצטמצמה בגודלה.⁷

הקבוצה המסורתית נגררה לישות חברתית-אתנית פוליטית בשם ש"ס, שהגיעה לשיאה בשנת 1999 בהנהגתם של הרב עובדיה יוסף ויד ימינו הרב אריה דרעי. ש"ס, שהחלה את דרכה בשנת 1983, מיזגה עקרונות מסורתיים מקהילות שונות בתפוצות (הרב יוסף מוצאו מעיראק, הרב בצרי מתימן, הרב אלבז ממרוקו) עם דתיות חרדית בסגנון ובטעם אשכנזים.⁸

ממצאיו של כ"ץ מ-1999 הראו כי הרקע האתני והדתיות קשורים זה בזה באופן עמוק, חזק הרבה יותר מאשר חינוך ודת בלבד, למשל. בני הדור הראשון והשני של הקהילות הספרדיות-מזרחיות בישראל היו דתיים וקפדנים יותר בשמירת מצוות הדת מהאשכנזים. הקשר בין דת לרקע האתני הוליד גם זהות ספרדית-מזרחית שבאופן פרדוקסלי ככל שהיא נעשתה "אשכנזית" יותר (כלומר קרבה לפרקטיקות דתיות אשכנזיות), כך היא חשה ספרדית-מזרחית יותר; וככל שהרגישה מועצמת יותר להחליט באופן עצמאי על גורלה – לא מצאה יכולת ממשית להשתחרר ממדר הרוחניות העליונה האשכנזית והחרדית, שכה רצתה לדמות לו.⁹

במחקרו של כ"ץ דבקו רוב המשיבים באמונות היהודיות המסורתיות בנות זמננו, כגון התקנת מזווה להגנה על הבית, אמונה באלוהים, בגמול ועונש, אמונה שהיהודים הם העם הנבחר על פי המקור האלוהי של התורה. אך הן היו נפוצות יותר בקרב המשיבים מרקע ספרדי-מזרחי. הערך החשוב ביותר בקרב היהודים המסורתיים היה "חופש הבחירה" בפולחן הדתי על פי מסורות משפחתיות ותיקות.

בסקר שערך כ"ץ בשנת 1999 נמצא כי בני הדור השני ליהודים ספרדיים-מזרחים דתיים פחות ושומרי מצוות מהוריהם. כך היה גם ב-1991. בשנים אלה גבר המתח בין הדתיים לחילונים, בעיקר על רקע צמיחתן והתבססותן של המפלגות החרדיות. יהודים מסורתיים מהדור הראשון והשני של ההגירה לישראל מארצות האסלאם, בדרך כלל מאוכלוסיות חלשות יותר ומהפריפריה הגיאוגרפית, מצאו עצמם באמצע. הם אומצו על ידי מפלגת ש"ס (להלן: ש"ס), שהייתה לסמל לא רק לדת ולמסורת אלא גם לתת-מערכת רווחה שסיפקה סיוע סוציאלי ומוסדות לימוד ייעודיים כדי להקל על מצוקתם הכלכלית. השליטה בכל היבט כמעט של חייהם יצרה חברה חדשה וחוקים חדשים-ישנים החליפו את המסורת הישנה, שהייתה קיימת בגולה ובשנותיהם הראשונות בארץ, במסורת חדשה שהייתה ישראלית-ספרדית-מזרחית, אך בפועל נשלטה רוחנית על ידי מוסדות דתיים חרדיים אשכנזיים מבחוץ.¹⁰

מאמר זה מתמקד במדיה ובקולנוע בפרט – תחום אמנות שביכולתו לתת לקהל הצצה אל תוך רגשותיהם ונפשם של יחידים ורבים מאלה המזדהים כדתיים ספרדיים-מזרחים מסורתיים. הדיון הקולנועי עוסק בניסיונותיהם לשרוד בחברה הישראלית מרובת

הזהויות ובמאבקם היומיומי בהשפעות החרדים האשכנזים על חיייהם ועל חיי הקהילות בשכונות ובפריפריה החברתית והגיאוגרפית הישראלית.

המתח שבין מסורתיות לחרדיות

בהשפעתם של הרב עובדיה יוסף ושר"ס חלו שינויים דרמטיים בדי-אן-איי של החברה המסורתית הספרדית-מזרחית וחלקים ממנה שאפו להחזיר את כבודם העצמי. שינוי חל גם בסצנת התרבות והאמנות: המסורתיים ה"חילוניים" בחברה זו נמנעו מאימוץ אורח חיים דתי ודרשו להגיב נגד שינויים אלה ולתת ביטוי לזהותם האותנטית באמצעות תחומי עיסוקם האמנותיים.¹¹ תגובתם שיקפה בעיקר שינויים במבנה החברתי והמשפחתי שחוו הישראלים הספרדים-מזרחים, שהדהדו במיוחד בסרטים ובסדרות טלוויזיה ישראלים.¹² למן שנת 2000 חלו שינויים גם במערכת המימון הציבורית הישראלית להפקת סרטים. בתוך כך חלה התקדמות רבה בייצוגים נרטיביים של יהודים ספרדים-מזרחים.¹³ השימוש במדיום הקולנועי היה בראש ובראשונה אמצעי לזיום דיאלוג מעניין בשאלות של אותנטיות, כמו מהי המסורתיות הספרדית-מזרחית, כיצד היא באה לידי ביטוי וכיצד אפשר להציג את מלוא יופיה לפני הצופים הישראלים בצורה הולמת ולא סטריאוטיפית. יתר על כן, במאים מרקע ספרדי-מזרחי השתמשו בפלטפורמה הקולנועית כדי לקרוא תיגר על השינויים ועל הסדר החדש שנכפה על המסורתיות הספרדית-מזרחית, כפי שנצפתה בספירה האזרחית והפוליטית.¹⁴ באמצעות בנייה אינטליגנטית של נרטיב תוכן ואסתטיקה קולנועיים הם ניסו להדגים כיצד שינויים אלה באים לידי ביטוי בחיי היומיום של האדם המסורתי הממוצע ומה משמעותם של השינויים בחייהם. (א) מעבר מגישה מוכוונת אמונה לגישה מוכוונת פולחן. (ב) שינויים בהיררכיה המסורתית ו"חידושים" אשכנזיים שחלחלו לחיי החברה והקהילה, מנהגים מסורתיים ומנטליות שהשתנו בקצב מואץ, כמעט עד כדי מחיקת זהותם הקודמת (דבר שבא לידי ביטוי בעיקר בישיבות הספרדיות של ש"ס). (ג) מעמדן של הנשים במשפחה המסורתית וחינוך הבנים שלא דמה לזה שהיה נהוג בארצות האסלאם: מדרך התורה והעבודה ששילבה קודש וחול, פרנסה והשכלה תורנית, לדרך הלימוד האשכנזית בישיבה, ללא השכלה תעסוקתית וכישורי חיים ותלות כלכלית בחלוקה של מוסדות הדת.

קורפוס הקולנוע הישראלי כולל סוגים שונים של נרטיבים בסרטים על החברה המסורתית הספרדית-מזרחית שהתפתחו עם הזמן הן במסריהם הן בתצורתם הקולנועית. אפשר לחלק את הסרטים העלילתיים לשני גלים עיקריים.

המאפיין הראשון של רוב סרטי הגל הראשון היה שילוב של נרטיבים מרכזיים מהיהדות הספרדית-מזרחית מסורתית בישראל מאז העליות הגדולות. תחילה הדגישו סרטים אלה את האלמנט המיסטי-קבלי השזור בעבודת הקודש והחול הדתית של קהילות צפון אפריקה. ייצוגים אלה היו ייחודיים בכך שהיו אותנטיים מאוד וחשפו את הצופים לחוויה המסורתית.¹⁵ כאלה היו הסרטים שחור (1990), אושפיזין (2004)

מעורבב ירושלמי

שלוש השנים שעברו בין העונה השנייה לשלישית של "מעורבב ירושלמי" וטלטלות השיבוץ של הסדרה, הפכו אותה לפחות טובה ופחות רלוונטית. אריאנה מלמד התאכזבה מפרק הפתיחה

אריאנה מלמד פורסם: 28.10.09, 09:55

אין ספק, דופקים את הג'רבאים. ואת התוניסאים. ואת המזרחיים באופן כללי. ואת סדרות הדרמה המקורות, ספינות הדגל של העשייה האיכותית בטלוויזיה. ואת הצופים. וכך קורה ש"מעורבב ירושלמי" היתה צריכה לחכות שלוש שנים בין פרק הסיום של העונה השנייה לפרק הפתיחה של השלישית.

שלוש שנים. במונחי טלוויזיה, הן לא פחות מנצח. עשרה חודשים חיכו פרקי הסדרה המצופצים והמוגמרים לחסדי הפרוגרמינג המתוחכם, שימצא להם שעת שידור נוחה ומתאימה. לבסוף נאלצו להיות הזכב של "עובד ה", שלגמרי לא במקרה משודרת ממש מול "המקור" של ערוץ 10, באקט דורסני אבל מוצדק לגמרי במלחמה המתמשכת על כיסי המפרסמים.

הכל מורכב, כרגיל

אז מה שלום משפחת טעדה? מורכב, כרגיל. קבלו תמהיל: נישואים מתפרקים (שמעון ולאה, הלא הם שמיל בן ארי ושרה פון שוורצה), כבר מזמן לא מחייכים זה לזה, וכשפונן שוורצה מספרת לחברה על עייפותה וזו ממזינה אותה לטורנטו לחודש, ברור שעצפו עוד מיני-משבר משפחתי; אפרים נכשל בבחינת ההסמכה לרבנות; אחי החוזר בשאלה כותב בלדות נוגות ודביליות; אבל על כל אלה מעיב צילו של הזר המסתורי, יונה חגל העשיר שחוזר לשכונה ולבית הננסת אחרי העדרות של 30 שנה ומעיר מרבעם שדים מן העבר.

"מעורבב ירושלמי" (ynet.co.il)

ואחותי היפה (2011). מיסטיקה קבלית מעוטרת באלמנטים ספרדיים-מזרחיים מתוארת בהמיועד (1994). היסוד האמוני בכל משפחה ספרדית-מזרחית והקודים המשפחתיים, החברתיים והקהילתיים מיוצגים בסרטים הבחור של שולי (1997), ולקחת לך אישה (2004) ושלוש אימהות (2006).

ככל שחלפו השנים ותעשיית הקולנוע התרחבה, התעדן המסר והתרחק מנרטיבים אישיים ומשפחתיים לטובת סיפורים ששילבו פוליטיקת זהויות וסוג חדש של מסורתיות שלא בהכרח היה מה שהצופים זיהו "מהבית". במקום זאת הציגו הסרטים נרטיבים ודימויים חזותיים שהושפעו מהעולם החרדי וממפלגת ש"ס. הנוכחות הדתית-פוליטית הייתה חזקה מאוד והכוח המניע מאחורי העלילות, אם במפורש או במרומז. למשל סדרת הטלוויזיה מעורבב ירושלמי (2004-2006 ו-2009) ומאוחר יותר הסדרה שבבניקים (2018-2019) עסקו במשפחות ובאנשים מסורתיים, באורח חייהם בקהילה ובאופן

שחיייהם והמרקם החברתי בתוך בית הכנסת והקהילה השתנו מבחוצץ על ידי באי כוחה של תנועת ש"ס, שקירבה את חסידיה לחרדים (ובמובן מסוים אף שטטשה את הגבולות, כמו בשכבניקים), סכסכה והפרידה בין משפחות ליחידים לתועלתה.

בעשור השני של המילניום יצא למסכים סרט היסטורי, **מפריח היונים** (2013), המבוסס על ספרו של אלי עמיר ומתאר את יהודי בגדאד ערב יציאתם מעיראק. כמו כן הוקרנה סדרת טלוויזיה היסטורית בשם **לחיות מחדש** (2008), קר-פרודוקציה של ערוץ ARTE הצרפתי והערוץ הראשון בארץ. הסדרה עסקה בהעלאתם של יהודי צפון אפריקה לישראל בספינה "יהודה הלוי". הספינה הייתה אחת מספינות עלייה ב' (העלייה הבלתי לגאלית), הראשונה שהפליגה ממרסיי, הביאה יהודים רבים מצפון אפריקה והגיעה לחופי מדינת ישראל בשנת 1947. כמו כן יצאו שני סרטי פנטזיה מוזיקלית: **כיכר החלומות** (2001) ו**הבלדה על האביב הבוכה** (2013).¹⁶ בשניהם עירבה הרוח היהודית המסורתית בטבעיות קודש וחול, נוסטלגיה ומיסטיקה מזרחית-ספרדית שתכליתה הבאת העבר אל ההווה והתענגות על חלקת האלוהים הפרטית של הגיבורים.¹⁷

הגל השני היה ממוקד ובוטה יותר ואפשר דיון ציבורי חשוב על המעבר מהמסורתיות לחרדיות, על הפרקטיקה הדתית הכפויה ועל השסעים המשפחתיים הפנימיים שהתרחשו כתוצאה מכך. דיון חשוב לא פחות נגע בשאלה: מסורתיות מהי? דוגמאות לכך אפשר למצוא בסרטים: **המשגיחים** (2012), **הקפות** (2014), **גט** (2014), **ישמח חתני** (2016) ו**הבלתי רשמיים** (2018), וכן בסדרות הטלוויזיה **שכבניקים** (2017-2018) ו**סברי מרנן** (2011-2022).¹⁸

כדי להדגים כיצד המסורתיות הספרדית-מזרחית מיוצגת במדיה ובקולנוע בפרט אתמקד במאמר בסרטים ובסדרות הטלוויזיה מהגל השני המתארים את המאבק הפנימי בקהילות אלה בין אמונה, מסורת, דת ופוליטיקה, זהות ושייכות. לפיכך סדר הסרטים יהיה נרטיבי ולא כרונולוגי בהכרח.

הקפות

הסרט **הקפות** מתאר את הוויכוח על הזהות הקהילתית-מסורתית והסולידריות החברתית.¹⁹ הקהילה מונעת לא מראה ופחד מהשם אלא מאמונה ואהבה הדדית, תוך כדי שמירה על מסורות קהילתיות ועל מקומו של כל אדם בתוכן. סרטה של הבמאית לי גילת מגולל את סיפורה של משפחה מסורתית קטנה הנלחמת להתרחב אך האם אינה יכולה להרות שנית. היא ובעלה מרגישים שאינם מגשימים את מטרת חייהם, והמתח ביניהם גובר. הם מאמינים שיזכו לתגמול מלמעלה והגורל יחייך אליהם שוב, אם יקיימו את טקס בר המצווה של בנם היחיד כהלכה. אך המציאות הובילה אותם אחרת.

המשפחה היא חלק מקהילה דתית מסורתית שומרת שבת, ובית הכנסת משמש יותר כמתנ"ס להתכנסויות חברתיות-דתיות מאשר כמקום פולחן. הנשים והגברים יודעים את מקומם, אך תפקידן של הנשים מורגש בכל הפעילויות הדתיות. אמנם הנשים יושבות

בעזרת הנשים של בית הכנסת, כמקובל בבתי כנסת אורתודוקסיים, אך הן משמיעות את קולן ומביעות את דעתן בגלוי גם בתפילה. הן אינן מתלבשות כמו נשים אורתודוקסיות ואינן מכסות את שיערן במלואו. התפיסה המיזוגינית של חוק ההלכה האוסר על נשים לשיר ומשווה את קול האישה לאיבריה הפרטיים אינה קיימת כאן, והנשים שרות עם כולם. הנשים המסורתיות מאמינות במיסטיקה, בסימנים ובמזלות שנשלחו אליהן מהשמים; זו דרכן מימים ימימה והן מחפשות סימנים ורמזים מיסטיים בכל מקום. בנם של הגיבורים, אהרן, נבחר מבין נערי בר המצווה בקהילה לשאת את ספר התורה ולהקיף את ארון הקודש לראשונה במסגרת חגיגת בר המצווה שלו.

רבים מאמינים שכבוד זה מעניק לנושא ארון הקודש סגולות מיוחדות להתחנן לאלוהים בשמם. כאשר אהרן נכשל ומפיל את ספר התורה, נדמה שזהו רמז שעולמם יתהפך. עם זאת, נחישותו האיתנה בבקשת הסליחה, שאליה מצטרפים בסולידריות הרב ושאר חברי הקהילה, היא הכוח המקרב אותם לאמונה באלוהים ונושאת פרי. הרב הוא חלק מרכזי בקהילה שמתוכה צמח, מבטו והכרעותיו מתוקף שמכותו הדתית נובעים מחמלה ואהבת אדם ולא מתפיסה של גמול ועונש. הוא אינו פוליטיקאי ואינו מייצג אג'נדה פוליטית-דתית מגזרית שתמרר את חיי קהילתו. הוא שומר המסורת, וצאן מרעיתו מתכנס תחת כנפיו.

לסרט כמה מוקדים המשקפים את דמותה של חברה ספרדית-מזרחית מסורתית הנעה בין העולמות. הראשון הוא אישיותה של הדמות הראשית, רוזה, בגילומה של אסי לוי, והאנטיזה שלה – נשות השכונה. רוזה מייצגת בעלילה את מה שחסר: גופה רזה וענוג, משפחתה אינה שבט גדול – רק בעל ובן. נשות השכונה מייצגות את מה שרצוי: הן נשים פוריות בעלות גוף נשי מלא וחסון, משפחות חמות ותוססות עם ילדים רבים, בניגוד לניכור ולאפוק השוררים בביתה של רוזה.

המכובדות של משפחה ספרדית-מזרחית נורמטיבית ומסורתית נמדדת לעיתים קרובות על פי גודלה ומאפייניה השבטיים.²⁰ האב, השחקן ליאור אשכנזי בתפקיד בצלאל, מבטא היטב את הרצון במשפחה כזאת. הוא מתלונן על משפחתו הקטנה, מגלה כעס כלפי עצמו וכלפי אשתו, מזניח את בנו היחיד ולעיתים קרובות מקלל את עצמו על ידי אמירת המילים "חרא על פניי", שמשמעותה היא שהוא מתבייש כל כך עד שאינו יכול להיראות בציבור, כי הוא מרגיש שהוא נושא את חותמו של קין. האם משקיעה את אהבתה בכנה היחיד ובהגנה עליו ותולה את כל תקוותיה בכרכות בר המצווה שלו, מעשה שלפי האמונה הוא בעל כוחות מאגיים וביכולתו להביא לחיים טובים יותר. העדפתה את הילד מעוררת את קנאתו של בעלה, שממילא מרגיש כמו כישלון והוא רוצה להיפרד ממנה.

בחירתו של הבמאי להתייחס לסוגיית הפוריות ולמעמד הבעל היא היפוך של הייצוג הרגיל של נשים ספרדיות-מזרחיות ומסורתיות בסרטים ישראליים. הנשים המזרחיות בסרטים הן בהיריון ונשואות לגברים עניים. בדרך כלל בני הזוג הם פרימיטיבים ואינם

יכולים לתכנן את גודל משפחתם בהתאם למצבם הכלכלי. וכמובן, הנשים מתוארות בדרך כלל כאימהות במשפחות גדולות, דימוי החוזר על עצמו בסרטים ישראליים איקוניים אחרים כגון אשתו של סאלח שבתי בסרט הישראלי האיקוני מ-1964 באותו שם, סלומניקו (אלפרד שטיינהרדט, 1972), צ'רלי וחצי (בועז דוידסון, 1974), פורטונה (מנחם גולן, 1967), שחור (שמואל הספרי, 1994) וקזבלן (מנחם גולן, 1973), המסתיים באקורד של טקס ברית המילה ובשיר "כולנו יהודים" (אשכנזים וספרדים), ומכך משתמע כמובן שהיריון ולידה הם הבסיס להמשכיות היהודית.²¹

בהקפות בוחרת הבמאית למחות נגד הסטריאוטיפ ספרדים-מזרחים פרימיטיביים "מייצרים ילדים" רועשים, ורבנים קהילתיים מסתובבים ומנשקים קמעות דתיים. הבמאית מביימת את השחקנים באיפוק, באופן שמהדהד את השפעתם של האחים דארדן ורובר ברסון, ובונה נרטיב המעניק הכרה במשפחה קטנה ובזכותה להתקיים כחידה שלמה הנתמכת על ידי הקהילה. הדרך המינימליסטית שבה היא מביימת את השחקנית אסי לוי, בניגוד לדמויות הנשיות ההיסטריות בסרטים המוקדמים, מסמנת את כוונתה. דמותה מעוררת האמפתיה גורמת לבעל להכיר בכך שאין רע במשפחה קטנה, ולקהילה להכיר בכך שמצבם אפשרי ולקבלם בברכה ובזרועות פתוחות.

יתר על כן, בהיפוך תפקידים הבעל הוא האסיר בבית, שם הוא מודר על ידי האם והבן. זאת בניגוד לתפיסה המסורתית של הבעל כאדון הבית שכל האחרים מציינים לפקודתו, כפי שמתואר למשל בטרילוגיה שביימו רונית ושלומי אלקבץ ובאה לידי ביטוי בעיקר בסרטיהם **ולקחת לך אישה** (2004) ו**גט** (2014).²² הגמישות הקיימת בליבת המסורתיות והגישה הפשוטת והמתונה שהרב מציג בפעילותו עבור קהילתו כאמצעי ריפוי, החלמה וקבלה, מייצרים משקל נגד לאורתודוקסיה הספרדית-אשכנזית שחללה לחייהם של רבים מבני עדות המזרח והכתיבה להם את ההפך.

השחקן אורי גבריאל בתפקיד הרב הוא תמונת המראה של הקהילה שהוא מוביל. למרות המתחים בקהילה שבגינם ייבחר נער בר המצווה לשאת את ספר התורה, ולמרות התחרות בין האימהות לאבות על זכייה בייצוג משפחתי בתוך בית הכנסת, הרב משתמש בלשון של קרבה כדי להתעלות מעל לשבטיות ולניכור, לפתור קונפליקט וסכסוכים, לחבר בין משפחה לקהילה ובין יחיד לאלוהים.²³ אם בעבר גילם גבריאל דמויות פראיות כבריונים ועבריינים מסוכנים ממוצא מזרחי מובהק, **בהקפות** הוא מגלם את היפוכן. אמנם עדיין דובר עברית במבטא מזרחי בולט ואותה פיזיולוגיה, אך כל כולו מביט פנימה, אבהי ומנהיג. נקודת המבט החדשה הזאת מבטלת את דימוי הזכר הספרדי-מזרחי המסורתי ומבנה דמות מסוג חדש.

הטרנספורמציה של גבריאל **בהקפות** מעידה על השינוי הקולנועי הגורף בייצוג גברים ונשים מזרחים-ספרדים מפרימיטיביות ברברית ומופקרות כמו בפורטונה ובמלכת הכביש; מעבריינים כמו בקזבלן ובמתחת לאף; ומטיפשים חביבים כמו בהשוטר אזולאי לאנשים הגונים המייצגים את מיטב המסורת הספרדית-מזרחית מלאת החמלה.

מנהיגותו נותנת עדיפות עליונה למרקם האנושי של הקהילה, לקשרים בין אנשים ולדאגה לאחרים. הוא מזמין את הגברים והנשים של הקהילה לשבת יחד בארוחה דתית לכבוד נערי בר המצווה ללא הפרדה בין נשים לגברים. הבמאית הקפידה להדגיש את האינטגרציה בין המינים על ידי הצגת תמונה פרונטלית של כולם סביב השולחן בחצר בית הכנסת.

אין מדובר רק בפשרה מוסרית, אלא בעיקר בהצגת מרחב המציב את החברות כערך היסוד של הקהילה ואת ההכרה בחשיבותו של המרקם האנושי לקיומה המלא של הקהילה. במילים אחרות: בני אדם לפני פולחן דתי; יחסים בין-אישיים לפני מצוות הדת – מסורתיות.²⁴

ישמח חתני

קהילה דומה מתוארת בסרט **ישמח חתני**. הסרט יצא שנה אחת בלבד לאחר הקפות, וגם הוא מציג את חיי הקהילה בבית הכנסת. כמו בסרט **הקפות** חברי הקהילה הם מסורתיים. שמות המשפחה של הדמויות, המראה שלהן, המבטא הכבד ובליל הערבית והעברית כדיבורן משמשים אינדיקציה ברורה לרקע האתני הספרדי-מזרחי שלהן. הרב הקושר את הדמויות הוא תום ותמימות שבאים ממסורת דתית של מתינות וקבלה, חברות בין-אישית וחיבור לקהילה, עזרה הדדית והמצווה הבלתי כתובה להימנע מלהלכין פני אנשים ברבים. המבנה הקהילתי נשען על זהות עצמית ברורה של כל הדמויות, רוחנית ורחוקה מפוליטיקה דתית ומתככים.

הסרט מתמקד במתח שבין קהילה מסורתית בירושלים (ככל הנראה בשכונת נחלאת, שבה התיישבו יהודים מהבלקן, צאצאי קהילות יהודיות שגורשו מספרד ב-1492, ויהודים מאיראן ומבוכארה שהגיעו לארץ בסוף המאה התשע-עשרה-תחילת המאה העשרים) ליהודים הספרדים-מזרחים "החדשים", "ש"סניקים" שבאו מחוץ לשכונה ומצאו בבית הכנסת הקטן שלל טריטוריאלי רב לג'נטריפקציה של השכונה. הרב המייצג אותם (אביב אלוש הכריזמטי) מנסה לכפות את עולם התוכן הדתי שהוא מייצג ולקרוע את המרקם החברתי של הקהילה באמצעות מניפולציה מיסיונרית ועירור סכסוכי שכנים.

קהילה מסורתית בחגיגת בר המצווה. ישמח חתני, בימוי: אמיל בן-שמעון (ישראל 2016)²⁵

מטרתם של החדשים היא להשתלט על בית הכנסת השכונתי ולהפוך אותו למקום ללימוד תורה או במילים אחרות – לישיבה. הסיפור מגיע לשיאו כאשר מתברר שבזמן שביית הכנסת שופץ בעקבות התמוטטות עזרת הנשים בקומה העליונה, בוטלה העזרה. הנשים שאספו כסף להשלמת הבנייה והשיפוץ ושהיו חלק בלתי נפרד מתפילות, חגיגות, חגים וטקסים, מוצאות את עצמן מודרות ומחוץ לבניין. הכסף שעמלו לגייסו כדי לבנות את עזרת הנשים החדשה הועבר בערמומיות לרב החדש, זה השתלט על בית הכנסת ורחק את רגליו של רב הקהילה החולה, פיתה את הגבאי התמים בדברי כיבושין מן התורה והניח את ידו על הכסף למימון ספר תורה חדש לישיבה שתכנן. כנגד עליבותם של הגברים חסרי האונים לנוכח הרב הנמרץ, הנשים פותחות בקמפיין דומה לזה שבמחזה ליזיסטרטה. הן עוזבות את בתיהן ומסרבות לחזור אליהם עד שהצדק ייעשה.

"נשב פה עד שתהיה עזרת נשים!". ישמח חתני, בימיו: אמיל בן-שמעון (ישראל 2016)

הדמויות הראשיות הן אתי וחברתה מרגלית. אתי מובילה את הנשים ומנהלת עם חברותיה קמפיין נגד הרב הכריזמטי ודרכו לכפות על הקהילה מנהגים דתיים חדשים. בדרשה הראשונה שהוא נושא בבית הכנסת הוא מציג את עצמו בתמימות, כאילו לא בא מטעמו אלא כשליח אלוהים, "אני רק שליח", ומתחיל לשכנע את הגברים לדחוק בנשיהם לכסות את ראשן כקסם לפרנסה טובה ולהצלחה חומרית. דברי הרב בדרשתו:

אישה פטורה מלימוד תורה. פטורה! גבר? "והגית בו יומם ולילה". האישה יש לה פטור. איך זה יכול להיות? איפה השוויון? לא הוגן. טוב שמעו, אישה מסכנה, היא צריכה לדאוג לילדים, לבית, לזה ולזה. אבל מה אנחנו? אנחנו לא עובדים קשה? האם אין לנו את הדאגות שלנו? יתר על כן, כפי שאומרים חז"ל, האישה משולה לתורה. כלומר אישה שווה תורה. לכן, נשים אינן פטורות מתורה משום שאין להן זמן, אלא משום שהן אינן זקוקות לה.

התורה שוכנת בתוכן מיום היוולדן, ככה "בילד אין"! אתם מבינים באיזו מעלה נמצאת האישה? גם אם אנחנו היינו לומדים תורה כל היום, אולי, אולי, נגיע לדרגתה של אישה שמעולם לא למדה פסוק מימיה. אז אם באישה יש אור כל כך גדול, איך

ראוי שתגן עליו מבחוקין? כשם שאנו מכסים, עוטפים, מסתירים את ספר התורה, כך גם אישה צריכה להגן על הקדושה שבתוכה, בצניעות. וזה חשוב רבותי, לא רק לה אלא גם לכם. "כל ברכותיו של אדם מגיעות משערה המכוסה של אשתו", אומרים לנו חכמי הסוד. לשים לב! לא רק אחת, לא שתיים, לא שלוש, אלא כל הברכות, ומעל לכול ברכת הפרנסה. אפשר לחשוב, מה זה קשור אליי? אם אשתי לא רוצה להיות צנועה, האם זו האחריות שלי? כן, זה כן, רבותי. כשם שהשכר עלינו, כך האחריות על המצווה. וחלילה לא בכפייה, אלא בחסד, באהבה ובנתינה. היום כל מי שירצה יוכל לחזור הביתה עם מתנה קטנה לאשתו, למה לא? תפנקו אותה, תאמינו לי היא תעריך את זה, אתם תראו איזה אור יש בעיניה.²⁶

"כל ברכותיו של אדם, הן בשערה המכוסה של אישתו". ישמח חתני, בימיו: אמיל בן-שמעון (ישראל 2016)

השלב הבא בתוכניתו של הרב הוא להדיר נשים מבית הכנסת ולמרר את חיי הקהילה במצוות שהן אינן מסוגלות לקיים כדי להוכיח את נחיצותו לקהילה. אחת הסצנות המשמעותיות ביותר בסרט היא בליל הסדר, כאשר הרב מכבד את משפחתה של אתי ומצטרף לשולחן הסדר שלהם. בזמן הסדר החשמל כבה, הרב מתנגד להבאת גוי של שבת לתקן את התקלה ומכריח את המשפחה להמשיך את הסדר בחשכה. כדי להימנע מחילול החג הוא אף מציע להוריד את שולחן החג אל הרחוב המואר למטה. אדיקותו המחמירה מנוגדת לסגנון חייהם של אתי ובעלה. הם אינם רוצים לבייש את הרב שהרי אין קוראים תיגר על אורח שהוא גם סמכות רבנית. לפיכך, כדי לא לביישו, הם נכנעים להצעתו, למרות ההשפלה שבעריכת סדר פסח ברחוב. אתי מתווכחת איתו. בחילופי הדברים הבאים היא מצליחה לסכם במשפטים ספורים את הקונפליקט בין מסורתיות גמישה לדתיות קנאית השוללת את המסורת היהודית:

אתי: למה אתה חושב שהזמנת גוי של שבת מחללת את החג? עשינו את זה ככה במשך שנים. אפילו אבא שלי נהג לקרוא לגוי של שבת. הרב: אולי מתוך בורות, אבל תודה לאל, אנחנו מכירים את החוקים כדי שנוכל להימנע מחטא. אתי: האם הכרת

את אבי, כדי שתוכל להאשים אותו בכורות? אתה קורא לזה (אכילה בחושך) כבוד?
האם זה מה שההלכה היהודית רוצה? הרב: תודה לאל, ספרי הקודש זמינים לכולם.
את יכולה לבדוק. אתי: לצד הספרים, אלוהים נתן לנו גם מחשבות משלנו. אנחנו
לא תמיד צריכים לציית לחוקים המחמירים ביותר: הכול אסור! אלוהים יתעצבן!
אלוהים יעניש אותנו! תפסיק עם זה, האם זה מה שרב אמור לעשות? להיכנס לקהילה
של אנשים טובים ולמלא אותם בפחד?²⁷

הפמיניסטית הספרדית-מזרחית ויקי שירן שרטטה את מתווה חייה של האישה הפמיניסטית
הספרדית-מזרחית ומאבקה:

בחיייה של פמיניסטית מזרחית מתכנסים דיכויים מסוגים רבים: דיכוי מגדרי, דיכוי
אתני, ובדרך כלל גם דיכוי המבוסס על מעמד חברתי. יוצא מכך שהיא מוצאת את
עצמה נלחמת בכמה חזיתות: נגד דיכוי הגברים, נגד דיכוי הגברים הספרדים-מזרחים,
נגד דיכוי אתני על ידי גברים ונשים אשכנזים וכן נגד מדכאיה ורודפיה כבת למעמד
סוציו-אקונומי נמוך [...]. כל אלה דורשים ממנה את היכולת להבין תמונה מורכבת
של העולם, להתבונן באופן ביקורתי בתוך עצמה ובמעשיה, לנוע בין גבולות של
זהויות שונות וסותרות, ויותר מכול, ליצור עולם חדש על ידי ערעור לא אלים של
העולם הישן והמדכא.²⁸

אתי ומרגלית מגלמות את המאבק הנשי בעולמן. מאבקן מוסיף נדבך לתהום המתוחה
בין העולמות שתיארה שירן: דיכוי פטריארכלי המבוסס על דת, מתנגש עם מהותן
הדתית המסורתית של הנשים ומשתדל להעמיד את אמונתן בסימן שאלה באמצעות
סדרים "שמיים" דתיים חדשים. בקונסטלציה זו ובשם הדת מבקש הרב להסתיר מן
העין ולכלוא אותן בתפקיד צר על בסיס מגדרי כנושאות כלים ומספקות את אדוניהן
בשני מובנים: בעליהן (בן זוג וגם "בעלים" מלשון בעלות) והאדון האלוהי, כפי שמוצג
על ידי הרב ועל פי דברו ייקבע גורלן.

הצהרתה של אתי אינה מבוססת רק על מגדר. היא חברתית, משפחתית ותרבותית.
אם עד כה ניהלו בן זוגה והיא את ביתם ואת מערכת היחסים הבין-אישית שלהם, כעת
בא הרב ביניהם ותקע סדק במשפחה הגרעינית המוצקה הזאת. משפחה זו ומשפחות
גרעיניות אחרות במציאות שמחוץ לסרט התפרקו והיו לישויות חדשות הזרות לעולם
הספרדי-מזרחי המסורתי. דבריה של אתי בסרט מבטאים את הפחד הקיומי של כל קהילת
בית הכנסת, כפי שמשקפת המצלמה ומשתפת את מצוקתה עם הצופים.

בעקבות הצלחתו של הסרט והקהל הרב שמשך אל בתי הקולנוע, הוקרנה באפריל
2021 סדרת טלוויזיה באותו שם בערוץ 12, הנצפה ביותר על ידי הציבור.²⁹ בסדרת
הטלוויזיה ניתן נפח גדול יותר לכל דמות והעלילה הורחבה. כמו בסרט, העלילה התבססה
על המתח שבין אורח החיים המסורתי לדוקטרינה הדתית של נציגי ש"ס שהשתלטו על
השכונה, וטייקוני הנדל"ן החמדנים הרוצים פיסה מהחנויות המקומיות שנמצאות בלב

שטח המיועד לפיתוח יוקרתי בירושלים. ברוח התקופה הגברים בסדרה הורחקו ממרכז הבמה והנשים תפסו את מקומם.

החיים מתרכזים סביב בית הכנסת הקטן, שהוא מקום מפגש חברתי, קהילתי ודתי. הנשים מתגלות כרוח הפעילה והחיה של חיי הקהילה. אחת מהן רוצה להיבחר למועצת העיר כדי להילחם בהשתלטות הדתית על השכונה. אחרת נלחמת נגד טייקוני הנדל"ן החמדנים, ואחרות פועלות להחייאת המרכז המסחרי הגוסס, שכל חיותו נשאבה ממנו על ידי בעלי אינטרסים שדאגו לדלדל את מספר הלקוחות המבקרים בו. כולן נשים ספרדיות-מזרחיות שרוצות לשמר את המסורות של משפחותיהן, אף שהסביבה החיצונית לוחצת ומאיימת על קיומה של הקהילה, אורחות חייה, השכלתה והמבנה הקהילתי המסורתי שלה. הסדרה הצליחה לבטא את רוח התקופה בישראל, העשור השלישי של המילניום, ולנבא את השנים 2020-2021 שבהן היו ארבע מערכות בחירות כלליות סוערות, והתגלו בהן ביטויי מעורבות של המפלגות הדתיות בבחירות והתנהלותן בעת מגפת הקורונה. נוסף על כך צצו מגמות של מחלוקת אתנית בין ישראל "הראשונה" ל"שנייה" וניכור בין מגזרים שונים בחברה. כפי שכינה זאת הנשיא ראובן ריבלין: "שבטים ושבטיות". מפלגת ש"ס נעשתה קיצונית יותר ופועלת בשיתוף פעולה עם מפלגות חרדיות אשכנזיות. גם צביונה החרדי של ירושלים הלך וגבר. שכונות שלמות נעשו חרדיות, ובהן השכונות המקוריות של היהודים הספרדים-מזרחים המסורתיים, כגון נחלאות ושכונת הבוכארים, המתוארות בסדרה. האמת זרה יותר מהבריה.

במהלך מגפת הקורונה, שהחלה ב-2020, התרחבו הפערים בין החרדים ליהודים המסורתיים מעיירות פיתוח קטנות, מהשכונות ומהערים בשולי ישראל עם אוכלוסיות ספרדיות-מזרחיות גדולות (עובדות ומשלמות מיסים). אריה דרעי, שכינה כשר בממשלה בתחילת המגפה, הצליח להשיג 700 מיליון שקל לחלוקה לנזקקים. הקריטריונים לזכאות לסיוע (באמצעות "תו מזון") נקבעו בהתאמה לקריטריונים של תלושי השכר של תלמידי הישיבות הרשומים במוסדות ש"ס ובישיבות חרדיות אחרות, אלה שנטען כי אינם עובדים באופן רשמי ומקבלים מלגות ממשלתיות.³⁰ בניגוד לסרט, שהתקבל בקול תרועה רמה, נתקבלה הסדרה במידה מסוימת של עוינות מצד המבקרים, שראו בה גרסה של "סרטי בורקס". בהתחשב בכך שהמבקרים הם חילונים וכותבים בעיתונים מרכזיים באזור גוש דן, אפשר לומר שזו עוד דוגמה לניכור בין המגזרים, כשקבוצה ליברלית אחת של מבקרים (מהעיר הגדולה תל אביב = "בועה") אינה מצליחה לזהות את הניואנסים ואת הערכים של קבוצה אחרת. כל מה שקבוצה זו מסוגלת לזהות הוא "פולקלור נוסטלגי" המציץ אליה מהמסך.

המשגיחים או שכניו של אלוהים

הסרט השלישי, המשגיחים, הוא סרטו העלילתי הראשון של מני יעיש באורך מלא, ובו הוא מתמודד עם השאלות המרכזיות המעסיקות היום את החברה הישראלית, כגון

היחסים בין דת למדינה, לצד השאלות הקיומיות המשמעותיות ביותר של האנושות: "ניסיונו של אדם להבין מה הוא עושה על פני האדמה הזו, החיפוש אחר אושר וגאולה"³¹. שמו העברי של הסרט הוא **המשגיחים** ובאנגלית *God's Neighbors* (שכניו של אלוהים, כלומר עושי דברו). הסרט מתייחס למעין משמר אזרחי מטעם עצמו שתפקידו לשמור על החלשים בחברה. את המשמר הקימו תושבי השכונה הצעירים, אך בפועל המונח בסרט מתייחס ל"משמרות צניעות" שמטרתן לפקח, לדכא ולשלוט בחיי הציבור. משמעו של דבר הוא לאלץ את הציבור לפעול על פי הקוד המוסרי האחיד המוכתב על ידי ההלכה היהודית האורתודוקסית אליבא דרבי נחמן מברסלב. מטבע הדברים המשגיחים הברסלבים אינם בקיאים בהלכה שקבעו דורות של חכמים. הם הולכים בעיוורון אמוני אחר רבם המקומי, בין שדבריו נכונים ובין שהם נטועים עמוק באגדות המיסטיות של חסידויות מזרח אירופה.

הסרט נאמן לז'נר הקולנוע העממי של שנות השבעים והשמונים והיה פופולרי במיוחד בשנה שבה הסרט יצא לבתי הקולנוע (2018). הוא ילידי, פשוט ובעל מידה מסוימת של אופי ישראלי מקומי, או כפי שיעל מונק כינתה זאת: "מקומיות הקרובה למושג ילדות – בית, רחוב, חברים, נוף ילדות, הרגלים והזדהות אוטומטית עם כל האמור לעיל, כאילו היו שפת אם"³².

ירון פלג טוען שהדת בסרט **המשגיחים** היא האלמנט המקשר בין העולמות של הדמויות הראשיות בסרט. כאן הסביבה הגסה והעבריינית של פעם מוחלפת בחברה חדשה חרדית, חסידית, אשכנזית, הממתנת את התוקפנות הטבועה בעבריינות ספרדית-מזרחית סטריאוטיפית.³³ כמו כן "השיוך לסוג מסוים של יהדות, חשוב יותר, שכן הוא עשוי להציע צורה היברידית אמיתית של יהדות ישראלית, מסוג שאינו מחולק עוד על בסיס הברלים אתניים או קהילתיים"³⁴. עם זאת, מציאות מדומיינת זו מתפרקת בעולם שבו כל חברי הכנופייה לומדים בכולל, מוסד ללימודים יהודיים, עם רוב ספרדי-מזרחי מסורתי, הרב הוא כמובן אשכנזי, והתפילות והטקסים הם גם על פי מסורות הרב. השאיפה להיות כמו "כל ישראל" ולשמור על "בית ישראל" מתפוגגת בהיעדר אפשרות לביטוי זהותם הספרדית-מזרחית או לקבל הכרה בה.³⁵ הצורך למלא את החלל במסורת אבותיהם מתפוגג במהלך הכושל שהביא את עדות המזרח להחליף את השלטון במהפך הפוליטי ב-1977 בהנהגת המפלגה האשכנזית מפא"י בשלטון אשכנזי אחר, במקרה זה – ברסלבי חסידי. עבריינות ופריקת עול פלילית מכורח המצוקה הכלכלית, החברתית והמעמדית הוחלפה כעת בעבריינות ובפריקת עול חופשית בשם הדת תחת השם **משגיחים**.

ה**משגיחים** עוסק אם כן במתח שבין המסורתיות החילונית למסורות שנכפו על ידי רבנים חרדים. הגישה החרדית החדשה הופכת את חסידיה לאלמים וחסרי סבלנות לסביבתם. הכללים בשכונה הקטנה בבת ים ברורים מאוד: שמירת שבת, לבוש צנוע וללא ערבים מיפו. אבי בכר, קובי שמעיה ויניב לוגסי הם בעלי תשובה, יהודים מסורתיים ש"התחזקו" ואימצו אורח חיים דתי בקהילת חסידי ברסלב. הם מקבלים עליהם משימה:

לדאוג לשכונה בכל מחיר בשילוב של אמונה, קדושה, דת ואלים. שלושת החברים נלחמים "בשם אלוהים" נגד כל מי שמעז להפר את תפיסתם האמונית ואת ערכיהם. המשגיחים, בדומה לסרט עג'מי שלפניו (סקנדר קובטי וירון שני, 2009), רלוונטי מאוד לעשורים האחרונים,³⁶ במיוחד לאירועים בשנת 2021, כאשר מבצע "שומר החומות" הביא לעימותים אלימים בין כנופיות ערביות ליהודיות ביפו ובכת ים, שגרמו לנפגעים ולפציעות בשני הצדדים.

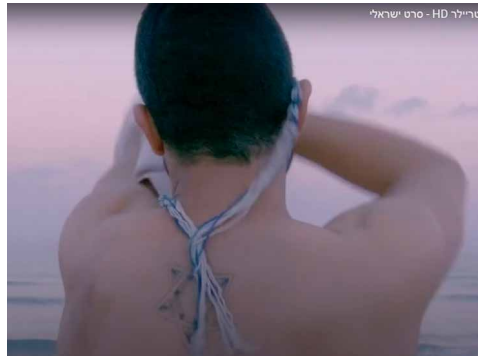
המשגיחים, בימוי: מני יעיש (ישראל 2012)³⁷

כבר בסצנת הפתיחה נראית השכונה העלובה שבה גרים בעלי התשובה. הקירות מכוסים בכרזות גזעניות ועליהן סיסמאות כמו: "אישה יהודייה חייבת להתחתן עם גבר יהודי". חסידי ברסלב, קבצנים "מקצועיים", סובבים בשכונה, מתמקמים בקרנות רחוב ואוספים נדבות כסף עבור הישיבה. הם אינם עובדים או מועסקים בעבודות פשוטות אלא עוסקים בהפצת דבריו של רבי נחמן מאומן. בהמשך מתברר שקבוצת הצעירים, גיבורי הסרט שהתאספו סביב הרב השכונתי, הם בעלי עבר בעייתי ואלים. כעת הם "עלו בדרגה" ובתפקידם החדש, בדומה למשמרות הצניעות אצל החרדים האשכנזים, הם שומרי מוסר. הם מקפידים לקיים את תפקידם נאמנה ובקנאות אלימה לא פחות מאשר בגלגולם

הקודם, הפעם בשם הדת. הצעירים הם ממוצא ספרדי-מזרחי ממשפחות שומרות מסורת. האינדוקטרינציה שהם עוברים בשיעורים עם הרב פוגעת בשיקול דעתם עד כדי גרימת נזקים של ממש ברכוש ובגוף.

הבמאי מבהיר כי עבור גיבוריו הצעירים של הסרט הדת משמשת מפלט מתסכול וממזוקה. הם נערים החיים בשוליים, ללא מקצוע או סיכויים לחיים עם קריירה ואופק. הדת מספקת מסגרת פילוסופית לחייהם ומאפשרת להם לפרוק חרדה וזעם שצברו – רגשות שהם אינם מודעים אליהם, ואינם מכירים שום דרך להביע אותם אלא באמצעות תוקפנות.³⁸ אבל הכול משתנה כאשר מירי, בחורה צעירה, מצטרפת לעלילה. מירי היא צעירה מסורתית שגרה בשכונה ומסרבת לדבוק בכלליהם. היא דבקה במסורתיות האמיתית, הפשוטה, כפי שהכירה מיום היוולדה, ויוצאת נגד הכפייה החדשה של הלכות הצניעות בשכונה. גיבור הסרט, אבי, מתאהב בה ובהדרגה הוא מתחיל להבין את המשמעות הרוחנית של הדרכה אישית מאלוהים. הוא מוצא בספר התפילות סימנים לכך שאלוהים שלח לו את השידוך שלו, ושהוא מצא את הדרך הנכונה. מחשבות מסוג זה אופייניות מאוד לחשיבה הספרדית-מזרחית המסורתית.

"אני אוהב אותך ריבונו של עולם". המשגיחים, בימוי: מני יעיש (ישראל 2012)

על בסיס השקפת העולם הקבלית הרווחת בקרב עדות המזרח, מאמינים בני העדות שסמלים וסימנים המצויים בטקסטים מקודשים "חושפים" את העתיד ורומזים על פעולות שהקורא צריך לנקוט או על החלטות שעליו להחליט. כל שעל הקורא לעשות הוא לפתוח עמוד אקראי ולקרוא את תוכנו. בסצנה שבה הגיבור קורא את "אשת חיל מי ימצא" הוא יודע שמירי היא ייעודו, וכך הוא חוזר למקומו הטבעי בחיים, מתחבר מחדש לעצמו ולמורשתו, בניגוד לבית הכנסת שבו למד באופן קבוע, המנוהל על ידי רב שדרכיו אינן דרכו.

ככל שהקשר בין אבי למירי מעמיק, הוא מתרחק מהחבורה המושפעת מהרב המטיף לרעיונות קנאיים הסותרים את המתנינות הדתית בחברה שלתוכה נולדו. הסרט מתאר מציאות מורכבת אך מרהיבה, מלאה אקשן ומציג אלימות אותנטית ועוצמתית. הוא הוקרן

בפסטיבל קאן, שם תואר כ"סרט ישראלי צעיר ועכשווי שעוסק בנושא שבקושי נוגע בו הסרט המקומי, תוך שילוב טכניקות צילום ועריכה איפשרו בין קן לואץ' לטרנטינו".³⁹ הסרט זכה בפרסים רבים, ובהם בגאלה של פסטיבל קאן בצרפת מאת אגודת הסופרים, הבמאים והמלחינים; בפרס אופיר (האוסקר הישראלי) לשחקן הטוב ביותר עבור רועי אסף ולשחקן המשנה הטוב ביותר: גל פרידמן.

הבלתי רשמיים

התמות העיקריות בסרטים שנסקרו עד כה נראות דומות זו לזו. המנעד הנרטיבי שלהם נע בין כוונות טובות לאינדוקטרינציה דתית, אך לא כזה הוא בסרט הבלתי רשמיים (2018). הסרט נפתח בתקרית שבה תלמידת תיכון ספרדי-מזרחי הושעתה על ידי ההנהלה האשכנזית של בית ספרה. הסיבה הגלויה שניתנה לכך היא "רמתה הרוחנית הנחותה" של הצעירה, אך למעשה מוצאה היה לה לרועץ והעמיד אותה בעמדה חוצנית של "לא אחת משלנו".⁴⁰

תקרית זו מייצגת מקרים רבים שבהם גורשו ילדים ספרדים-מזרחים מבתי ספר אשכנזיים או לא התקבלו אליהם, כדי לשמור על "טוהר" בית הספר ועל "רמתו הרוחנית הגבוהה". לישיבות אשכנזיות הגברים המזרחים אינם מתקבלים מלכתחילה. תחושת העליונות של היהדות האשכנזית הובילה את האב הזועם וקבוצת הורים וחברים תמימים למרוד באשכנזים ולהקים מפלגה.⁴¹

גם הסרט הבלתי רשמיים הוא על "כנופייה" של יהודים ספרדים-מזרחים "נחותים" החודרים באופן לא רשמי לעולם שאליו הם אינם שייכים – עולמם היומני של החרדים האשכנזים "יודעי הכול" – ויכולים לו. הוא מתאר את סיפורם של אנשי ש"ס ומנהיגה הבולט אריה דרעי בגילומו של השחקן גולן אזולאי.

בעזרתו של תסריט מבריק המתעמק בפרטים רבים, מדויק מאוד ונאמן כמעט לחלוטין לתקופה, מצליח אלירן מלכה הבמאי להעביר את הצופה אל לב המתח האשכנזי-ספרדי-מזרחי בחברה החרדית בשנים שבהן הוקמה ש"ס.⁴²

יעקב הוא האנטי-גיבור של הסרט. הוא וחבריו החלו את דרכם כאנשים פשוטים וישרים בעלי אמונה חזקה בשינוי חברתי שיועיל להם ולדומיהם. בשני העולמות שבהם הם חיים – חילוני-ישראלי ודתי-אשכנזי – הם שואפים להחיות את הכבוד למסורת שאבדה והושמצה על ידי המפלגות הציוניות עם הקמת המדינה היהודית, ולהקים מוסדות חינוך טובים לילדיהם ברוח הספרדית-מזרחית.⁴³ למרות נס המרד שהרימו השחקן שולי רנד בתפקיד יעקב וחבריו, ולמרות יוזמתם ואלפי השקלים שהצליחו לגייס, הם מצאו עצמם פועלים כעסקנים פוליטיים וחוטאים בשחיתות ובשוחד בעודם מפגינים חזות דתית כלפי חוץ.⁴⁴

המתח בין התקווה למימושה מודגם באמצעות סיטואציות מנוגדות. מצד אחד התגייסות עממית למטרה, טנדרים מרופטים בליווי קרנבל אנושי מסחרר מלא תקווה

FEATURES

'The Orthodox' director Eliran Malka on how he brings his religious values to the screen

BY MELANIE GOODFELLOW | 27 JULY 2018

Eliran Malka first introduced Israeli audiences to the Orthodox community with TV series *Shababnikim*. Now his debut feature *The Unorthodox* has opened Jerusalem Film Festival.

SOURCE: OMER MESSINGER
ELIRAN MALKA

The Unorthodox by Eliran Malka is an unusual opening film for Jerusalem Film Festival in more ways than one. Not only is it the first time a feature by a debut filmmaker has opened the festival but the drama, about the creation of Israel's controversial ultra-Orthodox party Shas, will bring the religious world to the big screen at an event renowned for its secular atmosphere.

*"The story of the birth of the Shas party has never been told, at least not like *The**

במאי "האורתודוקסי" אלירן מלכה מספר כיצד הוא מביא את ערכיו הרתיים אל המסך (Features | Screen screendaily.com)

בתנועה החדשה, נוסעים בסמטאות הצרות שבהן מתגוררים עניי ירושלים החרדים כשהם עמוסים במגפונים ובכרזות של ש"ס. מן הצד האחר תמונות אלה עומדות בניגוד לראויותנותו של אזולאי בתפקיד דרעי. אחת הסצנות הסאב־טקסטואליות בסרט, שאמירתה חזקה יותר מהתמונה עצמה, היא של אריה דרעי בחליפת מעצבים יוקרתית יושב במסוק כשהוא מרחף מעל אצטדיון עמוס בחסידיו, כולם לבושים שחור. האסוציאציה המיידית מתכתבת עם סצנה מסרט אחר שנעשה במקום אחר ובזמנים אחרים שגם בו אפשר לראות מנהיג טס מעל חסידיו ומתכונן בהם.

בסצנה אחרת מופיע השחקן הקומי יעקב כהן בתפקיד רב קבלי. הוא מוצג כאדם מכובד, בקי בתורה ובהלכה היהודית, אך אינו מוכשר בכל הנוגע לטכנולוגיה ולהבלי העולם החילוני. כל זה משתנה בן רגע כשהוא נפגש עם "המוציאים והמביאים" (עסקנים, משמשים אישיים לרבנים ולעיתים אף באי כוחם) מהקהילה החרדית האשכנזית. הם

מגישים לו עוגה שהרב (האשכנזי החשוב) בירך אותה, והוא, שתחילה מסרב לאכול, טועם את העוגה בהתלהבות רבה, כאילו התברכה על ידי אלוהים. האופן שבו הרב החביב מבטל את עצמו מעורר בצופה רחמים וכעס עם הנהון של הסכמה שסצנה זו אכן מסכמת את יחסי הכוחות בין הצדדים.

"הם שולטים בהכל". הבלתי רשמיים, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2018)⁴⁵

הביקורת של היוצר משולבת בסרט כאשר בניהם של הגבירים החדשים נשלחים ללמוד בישיבות אשכנזיות, ואילו האב המסכן אינו מצליח להחזיר את ביתו לבית הספר האשכנזי וכמו רבים אחרים הוא נדחק לשוליים ורואה כיצד חלום האידיאל הספרדי-מזרחי המסורתי משתנה ונשחק לנוכח ההערפה להתקרב ככל האפשר לאליטה הרוחנית האשכנזית המחמירה ולעשות כדברה.⁴⁶ המסורת נעלמת ומוחלפת בחרדיות מעוותת.

"פעם אחת ולהמיד אנחנו צריכים להתנהג כמו אשכנזים". הבלתי רשמיים, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2018)

פשטותו החומרית והרוחנית של יעקב, גיבור הסרט, נראית בתחילת הסרט נוסטלגית ורומנטית במקצת, ואילו בסוף הקמת המפלגה ש"תענה על הדרישות שלנו", חייו של יעקב הם אכזבה מרה, פשיטת רגל ועוני ממשי. התמצית הסגולית הטהורה של המסורת התמימה שייצג יעקב התאדתה והתחמצנה חזרה לאותו חומר עכור: שחור ולבן בהפרדה.

בגידתה של ש"ס בבוחריה ניכרת בפניו העצובות של יעקב. העסק שלו – עולמו הישן והבטוח – מתפרק, ואף לא אחד מההישגים שהיה רוצה עבור ביתו וחבריו הספרדים הושג. מלכה מוורא שהצופים רואים את החורבן מבעד לסמלים, כמו בית הדפוס הנטוש, מבטיהם המרוצים של העוברים ושבים ששמחים לאידו: המפלגה שהקים נגנבה ממש מתחת לאפו. אלירן מלכה, הבמאי, חשף לפני התקשורת: "כשקראתי ראיון עם מייסדי מפלגת ש"ס ב-1983, הבנתי בפעם הראשונה שיש עולם מקסים מאחורי המפלגה הזו שלא הכרתי. הרגשתי שזה יהיה מדהים להחיות את העולם הזה באמצעות סרט. הבלתי רשמיים הוא לא רק על ש"ס; הוא סיפור על פוליטיקה ואיך רעיונות יפים ומעוררי השראה מגיעים לסיומם במקום שנקרא פוליטיקה"⁴⁷.

"הרב, חייבים להקים רשימה!". הבלתי רשמיים, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2018)

"להחזיר עטרה ליושנה". הבלתי רשמיים, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2018)

לעומת הסרט ישמח חתני, שעסק בשאלות ספציפיות הקשורות להשפעת גזירותיו של הרב יוסף, או ליתר דיוק ל"תרגום" האזוטרי שלהן לשפת הרחוב ולפרקטיקה של בית הכנסת וגם להשפעתן על משפחות ויחידים מסורתיים, הבלתי רשמיים מתאר את מנגנוניה של ש"ס וכיצד פעלה לקידום מטרותיה: לחדש את החזון הרוחני של היהדות הספרדית-מזרחית וללכת בדרכו של הרב עובדיה יוסף.

ההיבט הקהילתי מאבד בהדרגה את מרכזיותו במהלך הסרט ומתיישב במושב האחורי לטובת רווחים פוליטיים במקום המטרות שהובילו אותם למרוד מלכתחילה. בסופו של דבר הניצחון האלקטורלי הופך לניצחון פירוס לחסידיהם. התומכים, שהיו הבסיס האיתן של המפלגה ועמדו לצידה בשלביה הראשונים, נמחצים על ידי שאפתנות פוליטית. לסולידריות אין ערך, אלא אם היא יכולה להביא רווח כלכלי או פוליטי.⁴⁸ למרות זאת הם יצרו לעצמם זהות חדשה: ספרדים-מזרחים "משופרים", דתיים יותר ושונים ממקורותיהם. ספרדי-מזרחי עם תו אשכנזי ברור, דימוי שיצר הרב עובדיה יוסף להלכה, ושחסידיו תרגמו לאשכנזית-פוליטית למעשה.

הסרט עורר עניין רב וזכה לביקורות חיוביות ששיבחו את הרעיון ליצירתו. עם זאת, נראה כי לא כולם הבינו את הסרט כראוי. מעניין לבחון את ההבדלים בקריאת המבקרים את הסרט. מבקרים חילונים, מאסכולת "קולנוע כאמנות", טענו כי הסרט הוא דו-ממדי, רדוד ומבוצע בצורה גרועה. אבל ככל שהערכתם חשובה, נראה שהם התעלמו מההיבטים החברתיים, התרבותיים והמנטליים של התסריט או לא הצליחו לזהות אותם. ביקורות בעיתונות הדתית, מבקרים דתיים או ביקורות של גורמים המכירים את אנשי ש"ס ומנהיגיה טענו את ההפך הגמור וכתבו שהסרט משקף ניואנסים של החברה החרדית-מזרחית-ספרדית והוא מדויק ביותר.⁴⁹ עם זאת מוסכם היה על כולם שש"ס אכזבה ולא הצליחה להגשים את חזונה ואת הבטחותיה לבוחרים.⁵⁰

אחרית דבר

במאים ספרדים-מזרחים יצרו את הסרטים שתוארו לעיל, המשקפים את רוח התקופה ואת שחיקת המרקם העדין וארוך השנים של המסורתיות שהכירו מקדמת דנן. הסרטים לא הראו חוסר סובלנות או ביקורת על הדת אלא מחאה גלויה ומרומזת נגד הפוליטיזציה שלה והשימוש המסוכן שנעשה בפוליטיקה כדי לתמרן קבוצות מהשוליים החברתיים להיות קולות בקלפי ותו לא, לשלוט בחייהם בשם צו עליון שניתן בידם. הסרטים תיארו את חוסר האונים של המאמין המסורתי לנוכח שתי הגרסאות של המסורתיות שהתפתחו עם השנים: מסורתיות במובן המוכר והידוע והמרתה באורחות חיים דתיים, אורתודוקסיים, חדשים ובלתי מוכרים – מותג חרדי אשכנזי ברובו – שיובא ממקומות שהציבור הספרדי-מזרחי לא הכיר קודם לכן.

היוצרים השתמשו בכוח היכרותם עם הניואנסים הרגשיים, הלשוניים וההתנהגותיים של החברה הספרדית-מזרחית, ושיקפו באמצעות ירידה לרזולוציות קטנות את המתח בין הספרדים ה"חדשים" ל"ישנים" – שנקראו בתחילה רק מזרחים. בתוך כך הם העלו את התהייה אם מה שאנו צופים בו הוא אובדן כיוון או גיבוש זהות. מה קרה לזהותם של תומכי ש"ס, המפלגה שהתימרה לייצג אותם ובמקום זאת שינתה סדרי עולם? כיצד שינויים אלה ואחרים, כמו פוליטיקה ופוליטיזציה של הדת, עיצבו את זהותם היום

והותירו מאמינים קרועים ומבולבלים, אחרים מנותקים מעברם ומצויים במצב של בין לבין? את התשובה שנרמזת בסרטים, אפשר כנראה למצוא בשאלה עצמה.⁵¹ הקולנוע הישראלי העכשווי העביר בהצלחה את שברי החיים הללו והדגים את הקונפליקטים שעימם מתמודדים יהודים מסורתיים. התסבוכת הפוליטית, חדשים לבקרים, העצימה אותם וגנבה את נשמתם בהבלתי רשמיים, חשפה את מרקם חיי המשפחה בסרט ישמח חתני וכפתה בחירות מסובכות מאוד בין רוחניות ואמונה מצד אחד, לשמירת מצוות דתיות ומסורתיות של אבותיהם מן הצד האחר. הדבר בא לידי ביטוי גם בסדרות טלוויזיה ששודרו במשך כמה עונות ובסרטים בדיוניים שנלקחו ישירות מעולמו האישי של היוצר עצמו.

יופיה של המסורתיות הוא בפשטותה, כפי שאפשר לראות בסצנת הפתיחה של ישמח חתני ובהקפות, שם כל הקהילה משתתפת בטקס בר המצווה של בנו של השכן. כולם נושאים סירי אוכל ועוגות והולכים לכיוון רחבת בית הכנסת, הרב ממתין להם כמשתתף פעיל בחגיגה ולא כמניפולטור שנוקט תחבולות דתיות כדי לשלוט בהם ולשנות את אורחותיהם. ההערכה ששני הרבנים זוכים לה מקהילתם אינה נובעת מחרדה קיומית אפוקליפטית לעתידם בגלגולם הבא, אלא מכבוד ואהבה לאנושות, הערכה נטולת תנאים, גלויה ומהלב.

התמונה משתנה ברגע שהפוליטיקה החרדית נכנסת למסגרת. ניחוחות נעימים ואושר בחגיגות החגים והשבת מוחלפים במתחים בין חברי הקהילה, ושיווי המשקל מתערער. כוח חיצוני, ממשטר, מסתנן לחיי הקהילה ומתיימר "לדעת" מה אלוהים רוצה. בהדרגה משתנה הקהילה. הפוליטיקה מזהמת את הכוחות המאחדים העומדים בדרכה ומשאירה את הנשים והגברים התמימים מאחור, כפי שאפשר לראות בהבלתי רשמיים ובישמח חתני. זאת ועוד, בכל היצירות ניכר כי תורתו ודרכו של הרב עובדיה יוסף, תרומתו המשמעותית ללימוד הטקסטים הדתיים היהודיים והחלטותיו הרבניות, היו פורצות דרך וחיוניות ויישארו כאלה עוד שנים רבות. אבל המסע המכובד והעצמאי שאליו יצא הרב עם חסידיו במאמץ להשיב את תהילת העבר התדרדר בשל הפוליטיקה, הכוח והשחיתות שבאו בעקבותיו. למרות האמור לעיל, אפשר לקבוע שהסיפור ממחיש ניצחון נאיבי של הקהילה הספרדית-מזרחית, שיכלה לאשכנזים וסללה דרך הידברות חדשה ושוויונית עם הממסד האשכנזי.

גם מקומה של האישה אינו נפקד בסרטים. הנשים המסורתיות מתוארות כבעלות אישיות חזקה ודומיננטית, אמונה ואינטליגנציה. בלעדיהן הגברים אינם שלמים. שכלה הישר של האישה ומתינותה סוללים את הדרך. הגברים נמצאים בסכסוך מתמיד עם רשויות המנסות להשתלט על חייהם ועל ערכיהם בשם הדת, והנשים נמצאות בסכסוך מתמיד על מעמדן, מקומן, דרך חייהן, משפחותיהן ושמירת קהילה סולידרית שתיתן זהות ומסגרת מובנת באמצעות מסורות שהועברו מאב לבן.

השינויים שחולל הרב יוסף הטביעו חותם באיחוד היהודים הספרדים-מזרחים ובמתן מטרייה לכל מי שאינו אשכנזי. הוא חיזק את גאותו הספרדית-מזרחית בדרשותיו, ובאמצעות אדיקותו הפך לסמכות הדתית החשובה ביותר בדורו (בעיני מאמינים ספרדים-מזרחים חילוניים/מסורתיים רבים ואף אשכנזים וציונים דתיים). לעומת זאת הסרטים אינם מותירים ספק לגבי הכיוון שאליו הולכים הדברים וכיצד הדברים ישתנו, ממסורות האבות ועד למסורת העתיד, כפי שעוצבה על ידו ביודעין או שלא ביודעין, לשנות זהות אחת ולהחליף, לשפר או לחזק אותה, כביכול, עם אחר.

הערות

- 1 מאיר בוזגלו, "המסורת", בתוך: אוהד נחתומי, רב-תרבותיות במבחן הישראליות, ירושלים 2003, עמ' 153.
- 2 חיים הלל בן-ששון, "מורשת היהדות המזרחית: העניין, בעיותיו ואפשרויותיו", פעמים, 1 (1979), עמ' 85-97; נתן ויינשטוק, נוכחות ארוכה מאוד: כיצד איבד העולם הערבי את יהודיו, תל אביב 2014; שמואל טריגנו (עורך), קץ היהדות בארצות האסלאם, ירושלים 2016, עמ' 15-36.
- 3 יהודית הנשקה, שפה עברית בדיבור בערבית: אוצר המילים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה; מילון ודקדוק ירושלים 2007.
- 4 חיים סערון, "יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה" (מאמר ביקורת), יהדות זמננו, 10 (1996), עמ' 70-263; הנ"ל, "חקר היהדות המזרחית: מעמד, הישגים ומטרות", פעמים, 94-95 (2003), עמ' 73-88.
- 5 Elihu Katz, "Two Dilemmas of Religious Identity and Practice among Israeli Jews", *Contemporary Jewry*, 27 (2007), pp. 157-169. <https://doi.org/10.1007/BF02965550> (להלן: "Two Dilemmas" (Katz)).
- 6 שם, עמ' 158.
- 7 שם, עמ' 159.
- 8 Yvonne Kozlovsky Golan, *Site of Amnesia: The Representation of the Experience of World War II of the Jews of North Africa and the Middle East in Israeli, European and Middle Eastern Film and Television*, Leiden 2019, pp. 78-87 (להלן: Kozlovsky Golan, *Site of Amnesia*).
- 9 Elihu Katz, "Two Dilemmas", p. 160.
- 10 Kozlovsky Golan, *Site of Amnesia*.
- 11 ירון פלג מסביר זאת בתהליכים מגוונים של דתיות מוגברת שחוותה החברה הישראלית כולה משנת 2000 וחדירת הדת והמסורתיות להיבטים רבים בחברה הישראלית גם במופעי תרבות אודיו-ויזואליים.
- 12 Yaron Peleg, "Secularity and Its Discontents: Religiosity in Contemporary Israeli Culture", Peleg, "Secularity and Its Discontents"; *Jewish Film & New Media*, 3(1) (Spring 2015), pp. 3-24 (להלן: "Discontents").
- 13 Yaron Peleg, "From Black to White: Changing Images of Mizrahim in Israeli Cinema", *Israel Studies*, 13(2) (Summer 2008), pp. 122-145.
- 14 Peleg, "Secularity and Its Discontents".
- 15 רוני פרצ'ק, "מעבר לגדר: הרגש הדתי בקולנוע הישראלי", בתוך: נורית גרין, אורלי לובין וג'אד (יהודה) נאמן (עורכים), מבטים פיקטיביים על הקולנוע הישראלי, תל אביב 1991, עמ' 328-341.
- 16 Rachel S. Harris, "Warriors, Witches, Whores: Women in Israeli Cinema, the Untold Story of Israeli Women on Screen and Israeli Women Filmmakers", *Nashim: A Journal of Jewish Women Studies and Gender Issues* 32 (2018), pp. 171-173; Yael Monk, "Major Trends in

- Contemporary Israeli Cinema”, in: Glenda Abramson (ed.), *Routledge Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, New York and London 2005, pp. 162–165; Idem., “The Rebirth of the Mizrahi Woman in Israeli Cinema”, *Judischer Almanach der Leo Baeck Institut*, 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3796621,00.html>, 28.10.2009, *ynet*, “מעורבב ירושלמי”, pp. 162–169 [German]
- הטלוויזיה 'מעורבב ירושלמי', *כיפה*, 1.7.2015, <https://www.kipa.co.il/>, תרבות/להיות-ירושלמי-ביקורת-על-הסדרה-מעורבב-י/
- 16 רשימה חלקית: **המיועד**, בימוי: דניאל וקסמן (ישראל 1990); **שחור**, בימוי: שמואל הספרי (ישראל 1990); **הבחור של שולי**, בימוי: דורון צברי (ישראל 1997); **כיכר החלומות**, בימוי: בני תורתי (ישראל 2001); **מעורבב ירושלמי**, בימוי: ניר ברגמן, יעקב גולדווסר, שי קנטו (ישראל 2003–2006); **לקחת לך אישה**, בימוי: רונית אלקבץ, שלומי אלקבץ (ישראל 2004); **אושפיזין**, בימוי: גידי דר (ישראל 2004); **לחיות מחדש**, בימוי חיים בוזגלו (צרפת וישראל 2008) [עברית צרפתית]; **סרוגים**, בימוי: אליעזר 'לייזי' שפירא, חוה דיבון (ישראל 2008–2011); **שלוש אימהות**, בימוי: דינה צבי-יריקליס (ישראל 2006); **אחותי היפה**, בימוי: מרקו כרמל (ישראל 2011); **המשגיחים**, בימוי: מני יעיש (ישראל 2012); **הבלדה על האביב הבוכה**, בימוי: בני תורתי (ישראל 2012); **מפריח היונים**, בימוי: ניסים דיין (ישראל 2013).
- 17 יעל מונק, **גולים בגבולם**, רעננה 2012, עמ' 22–26.
- 18 **הקפות**, בימוי: לי גילת (ישראל 2014); **גט**, במאים: רונית אלקבץ, שלומי אלקבץ (ישראל 2014); **ישמח חתני**, בימוי: אמיל בן-שמעון (ישראל 2016); **הבלתי רשמיים**, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2018); **שבבניקים**, בימוי: אלירן מלכה (ישראל 2017–2018); **סברי מרנן**, בימוי: רובי דואניס (ישראל 2011–2022).
- 19 גילת, **הקפות**. לצפייה: https://www.youtube.com/watch?v=Cz1Jz82_Lhg.
- 20 רז יוסף, “קשרים מלנכוליים: תפוצות, אתניות ומיניות בקולנוע הישראלי העכשווי”, **סוציולוגיה ישראלית: כתב עת לחקר החברה בישראל**, 15, 1 (2013), עמ' 11–34.
- 21 Peleg, “Secularity and Its Discontents”
- 22 פבלו אוטין, “ניתוח הטריולוגיה של ויויאן מאת שלומי ורונית אלקבץ (לקחת אישה, שבעה וגט)”, **סריטה**, 3.10.2014, https://srita.net/2014/10/03/vivianne_trilogy.
- 23 שגית פרץ דרעי, “מסורתיות היא תרופה לריפוי כל ישראל”, **הארץ**, 2.10.2021, <https://www.haaretz.co.il/opinions/2021-10-05/ty-article-opinion/0000017f-dbde-db5a-a57f-dbf5a7e0000>
- 24 שם.
- 25 כל התמונות מהסרט **ישמח חתני** לקוחות מתוך הקדימון של הסרט: **ישמח חתני** – טריילר – סרט ישראלי – אביב אלוש, אורנה בנאי – YouTube
- 26 **ישמח חתני**, 00:23:07–00:21:25.
- 27 שם, 00:46:22–00:45:58.
- 28 ויקי שירן, “לפענח כוח, לכרוא עולם חדש”, **קדמה: השער המזרחי לישראל**, <http://www.kedma.co.il/Publication/VikiShiran/Vki01.htm>. כמו כן מופיע אצל רז יוסף, “אתניות, טראומה ואחריות אתית: האישה המזרחית בקולנוע הישראלי החדש”, **מכאן: כתב עת ללימודי התרבות היהודית והישראלית**, 13 (אוקטובר 2013), עמ' 106.
- 29 מאיה כהן, “**ישמח חתני**: איך הסרט הפך לסדרת טלוויזיה”, **ישראל היום**, 6.4.2021, <https://www.israelhayom.co.il/article/867493>; סמדר שילוני, “**ישמח חתני**: הקומדיה העממית שלך חוזרת”, *ynet*, 7.4.2021, <https://www.ynet.co.il/entertainment/article/SISPypqr00>
- 30 שחר אילן, “מסתמן: דרעי יספיק לחלק את 700 מיליון השקלים בכרטיסי מזון לפני הבחירות”, **כלכליסט**, 16.2.2021, <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L3894174,00.html>; דה מרקר, 3.1.2021, <https://www.ynet.co.il/entertainment/article/SISPypqr00>; קנה, “קריצה לבחורים: תוכנית שוברי המזון נוכסה לקמפיין ש”ס”, **דה מרקר**, 3.1.2021, <https://www.ynet.co.il/entertainment/article/SISPypqr00>

- שלך חוזרת", *ynet*, 7.4.2021, <https://www.ynet.co.il/entertainment/article/S1SPypqr00>; סמדר שילוני, "ישמח חתני: הקומדיה העממית שלך חוזרת", *ynet*, 7.4.2021, <https://www.ynet.co.il/entertainment/article/S1SPypqr00>.
- 31 אורי קליין, "הסרט המשגיחים: תשובה מודעת. סרטו הראשון של מני יעיש, מעיד על מחשבה יצירתית מודעת של אמן אמיתי, שכל בחירה שלו נובעת מהחיבור הנכון עם החומרים שבהם הוא עוסק", *הארץ*, 13.7.2021, <https://www.haaretz.co.il/gallery/cinema/jerusalemfilmfestival/1.1774933>.
- 32 יעל מונק, "סאלח שבתי כמבשר הקולנוע העממי החתרני בישראל", *פעמים: רבעון לחקר יהדות המזרח*, 135 (אביב תשל"ג), עמ' 145-162.
- 33 Yaron Peleg, "Marking a New Holy Community: God's Neighbors and the Ascendancy of a New Religious Hegemony in Israel", *Jewish Film & New Media*, 1, 1 (Spring 2013), pp. 64-86.
- 34 ש.ש.
- 35 ש.ש.
- 36 ש.ש.
- 37 כל התמונות מהסרט המשגיחים לקוחות מתוך הקדימון של הסרט: המשגיחים 2012 – וואלה! סרטים (walla.co.il).
- 38 ש.ש.
- 39 יאיר הוכנר, "המשגיחים, בקורת סרט", *אתר סרט*, 1.5.2021, <https://www.seret.co.il/critics/moviereviews.asp?id=1184>.
- 40 הבלתי רשמיים, אלירן מלכה, ישראל 2018; אבנר שביט, "הפנתר השחור: הבלתי רשמיים הוא סרט מרתק ומאיר עיניים על האיש שהקים את ש"ס", *וואלה*, 26.7.2018, <https://e.walla.co.il/item/3176143>.
- 41 עמית סגל, "עלייתה ונפילתה: הסרט שיגרום לתומכי ש"ס לבכות", *מקור ראשון*, 30.7.2018, <https://www.makorishon.co.il/opinion/66059>.
- 42 יוסף ארנפלד, "תחילתה של ש"ס: ביקורת סרטים", *ערוץ 7*, 26.7.2018, <https://www.inn.co.il/news/378842>.
- 43 נרי הורוביץ, "לא מקשה אחת", *פעמים*, 14 (2000), עמ' 10-14; נסים לאון, "מהפכות המשנה בשנת 1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס בישראל", *ישראל*, 15 (2009), עמ' 1-32.
- 44 מנחם רהט, "ש"ס: הרוח והכוח", *תכלת: כתב עת למחשבה ישראלית*, 8 (סתיו 1998), עמ' 11-44; יואב פלד (עורך), "ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב 2001.
- 45 כל התמונות מהסרט הבלתי רשמיים לקוחות מתוך הקדימון של הסרט: הבלתי רשמיים – טריילר The Unorthodox – Trailer – Bing video |
- 46 בן-דרור ימיני, "הקסם המטעה של ש"ס", *פנים*, 14 (2000), עמ' 3. סוגיה זו הורחבה בספרו הנ"ל של פלד, "ש"ס: אתגר הישראליות, ובמיוחד במאמרו של סמי שטרית, "מלכוד 17: בין חרדים למזרחים", שם, עמ' 31-51; יקי אדמקר, "ש"ס לנשכחים? המפלגה סכלה חוקים לטובת העניים", *וואלה*, 19.1.2015, <http://elections.walla.co.il/item/2821057>.
- 47 Melanie Goodfellow, "The Orthodox" director Eliran Malka on How He Brings his Religious Values to the Screen", *Screendaily*, 27.7.2018, <https://www.screendaily.com/features/the-orthodox-director-eliran-malka-on-how-he-brings-his-religious-values-to-the-screen/5131234>. article (להלן: "The Orthodox", Goodfellow).
- 48 רוני באום-בנאי, "עלייתה והתהוותה של ש"ס: פרק בהיסטוריה האתנית של מדינת ישראל", *תהודה*, 24 (2007), עמ' 52-62.
- 49 יוסף ארנפלד, "תחילתה של ש"ס: ביקורת סרטים". *ערוץ 7*, 26.7.2018, <https://www.inn.co.il/news/378842>.
- 50 Goodfellow, "The Orthodox"
- 51 Kozlovsky Golan, *Site of*, pp. 78-87